[आत्मनः प्रत्यक्त्वम्]

77. **प्रत्यक्त्वं पुंसि केचित् स्वविषयधिषणाधारतामात्रमाहुः**
स्वस्मै स्वेनैव भानं तदिति समुचितं तत्स्वतस्सिद्धिसिद्धेः ।

धर्मभूतज्ञानं दृष्टान्तः, तस्य ज्ञानान्तराधीनसिद्धिकत्वेऽनवस्थाप्रसङ्गः इत्यादि बुद्धिसरे भविष्यति । उक्तानुमाने हेतोः स्वरूपासिद्धावापादितायाम्, तत्परिहाराय 'वेदान्तदृष्ट्या' इत्युक्तम् । 'अत्रायं पुरुषः स्वयं ज्योतिः' 'हृद्यन्तर्ज्योतिः पुरुषः' इत्यादिश्रुतिर्विवक्षिता ॥

ननु किमिदं विचित्रं वन्ध्यासुतसंभाषणप्रतिज्ञावदुच्यते? 'स्वविषयकज्ञानान्तराधीनसिद्धिकत्वाभावः आत्मनोऽनुमानेन साध्यते? अनुमानेनाविषयीकरणे कथमनुमानप्रवृत्तिः? इति चेत्, सत्यम्, विप्रतिपद्यमानं प्रत्येवानुमानाभिधानात् । महामेधावी कुमारिलोऽपि हि जडात्मवादी । अतस्तादृशान् प्रत्यनुमानप्रदर्शनम् । न हि सिद्धान्तेऽपि आत्मनो ज्ञानान्तरविषयत्वं निराक्रियते, किन्तु ज्ञानान्तराधीनसिद्धिकत्वमेव । सिद्धिर्नाम सत्तानिश्चयः, स चान्यत्र ज्ञानान्तराधीनः । आत्मनः स्वयंसिद्धत्वेऽपि न वेद्यत्वनिषेधः । अन्ततः आत्मपदजन्यबोधविषयत्वमात्मन आवश्यकमेव । अन्यथा तत्पदमर्थशून्यमेव स्यादिति न कश्चन विरोधः ॥

यदपि चोक्तम्—आत्मनस्सुखरूपत्वे स्वप्रकाशत्वे च लोके दुःखानुभव एव कस्यापि न स्यादिति, तन्न । आत्मस्वरूपानुकूल्यस्य संसारदशायां कर्मणावरणात्, आत्मस्वरूपगतमानुकूल्यं न संपूर्णतो भासते । अत एव बाह्यविषयानन्दसंपादनार्थं संसारिजीवानां प्रवृत्तिः । संसारदशायां विषयानन्दस्यैव सुखत्वभ्रान्त्या च जाग्रद्दशायां आत्मस्वरूपसुखभानमाच्छादितमिव भवति । सुषुप्तौ तु विषयसुखभानाभावादात्मस्वरूपसुखमेव भासते । अत एव भारापगमे 'सुखी' इतिवदपि न युक्तम् । आत्मनो जडत्वपक्ष एव तथा वक्तव्यत्वनिर्बन्धः । न तु स्वप्रकाशत्वपक्षे । अतस्सुषुप्तौ आत्मा स्वयं प्रकाशते ॥ ६ ॥

ननु आत्मा 'अहम्' इति स्वेनैव सिद्ध्यतीति न युक्तम् । 'अहम्' इति प्रतीतौ आत्मव्यतिरिक्तस्य जडस्यान्तःकरणस्यापि भानात् । 'अहम्' इति यं निर्दिशन्ति जनाः, तमेव अन्ये जनाः 'त्वम्' 'अयम्' 'सः' इत्यादिपदैरपि निर्दिशन्ति । अहंत्वं तु प्रत्यक्त्वरूपम्, त्वंत्वादिकं तु पराक्त्वरूपम् । त्वंत्वस्य चेतनैकान्तत्वेऽपि सः इति तत्त्वस्याचेतनसाधारणत्वात्, अहमित्यत्र जडांशोऽपि मिश्रित एव । अतश्चात्मनि 'अहम्' इति प्रतीत्या प्रत्यक्त्ववत् 'त्व'मादिप्रतीत्या पराक्त्वमप्यावश्यकम् । ततश्चाहंपदार्थः न शुद्धः आत्मा, किन्तु प्रत्यक्परागवस्तुमिश्रितः । तत्र प्रत्यगंशः आत्मा, परागंशस्तु अनात्मा अन्तःकरणमेवेति आत्मा नाहमर्थः किन्तु अन्तःकरणावच्छिन्नं चैतन्यमेवेति अहमर्थानात्मत्ववादिनां परेषां मतम् । एवं प्रत्यगात्मा जीव एवेति केचित्, परमात्मैवेति परे । एवं पराक्त्वं जडत्वपर्यायमिति केचित्, अजडत्वविशेष इति च केचित् । अत एतेषां स्वरूपं च निष्कृष्य प्रदर्शयति—**प्रत्यक्त्वमित्यादिना** । **केचित्**=आत्मनः अस्वयंप्रकाशत्ववादिनः वैशेषिकादयः **पुंसि**=आत्मनि **स्वविषयधिषणाधारतामात्रम्**=स्वविषयकज्ञानस्य

प्रत्यङ्स्वापेक्षयाऽसौ त्वमयमिति मितः स्वेतरैः स्वस्वबुद्ध्या
भातं नित्यं परस्मै जडमजडमपि स्यात् परागर्थ एव ॥ ७ ॥

स्वयमेव आधारतया भासमानत्वमात्रं **प्रत्यक्त्वमाहुः** । आत्मनः स्वयंप्रकाशत्वानङ्गीकारे जडात् घटादेः आत्मनः को विशेषः इति चेत्, घटादेः सदा ज्ञेयत्वमेव, ज्ञानाश्रयत्वरूपं ज्ञातृत्वं घटादेः नास्ति । 'जानाति' अथवा 'जानामि' इति व्यवहारः न हि घटादेः, किन्त्वात्मन एव । अत आत्मा हि स्वविषयकज्ञानस्य स्व एवाधारो भवति । इदमेव स्वयंप्रकाशत्वं च जडव्यावृत्तमिति ते अभिप्रयन्ति । परन्तु **तत्स्वतस्सिद्धिसिद्धेः=तस्य**=आत्मनः **स्वतस्सिद्धेः**=स्वप्रकाशत्वस्य **सिद्धेः**=पूर्वश्लोके एव प्रतिपादनात् । स्वतस्सिद्धत्वरूपस्य स्वयंप्रकाशत्वस्य धर्मभूतज्ञानेऽपि सत्त्वेन, **स्वस्मै स्वेनैव भानं तत्**=स्वतोभासमानत्वमात्रं न प्रत्यक्त्वं, किन्तु स्वतः स्वस्मै भासमानत्वमपि प्रत्यक्त्वम् **इति समुचितम्**= औचित्यवत् भवति । स्वतो भासमानत्वं प्रत्यक्त्वमिति अद्वैतिनः । परन्तु सिद्धान्ते तत् धर्मभूतज्ञानस्यापि समानम् । प्रकाशस्य फलभोक्ता यः, स एवात्मा प्रत्यक्पदार्थश्च भवति । धर्मभूतज्ञानं जीवात्मनो व्यवहारनिर्वाहकम् । तेन धर्मभूतज्ञानप्रकाशस्य फलं न धर्मभूतज्ञानस्य, किन्तु जीवात्मनो भवतीति जीवात्मा प्रत्यक्, धर्मभूतज्ञानं तु पराक् भवति । ननु आत्मनः प्रत्यक्त्वे, परदृष्ट्यापि तस्य तथात्वमावश्यकम् । न हि घटः एकं प्रति घटः, अन्यं प्रति अघटो भवति । तथा च स्वस्य यथा अहमिति भानम्, तथा परदृष्ट्यापि सः अहमित्येव गृह्येत, प्रत्यक्त्वात् । न हि तथा गृह्यते, किन्तु 'त्वम्' इत्येव । अतः कथं प्रत्यक्त्वमित्यत्राह—**प्रत्यङ् इत्यादि** । **असौ**=आत्मा **स्वापेक्षयैव प्रत्यङ्**=प्रत्यक्पदार्थः भवति । अतः स्वदृष्ट्या 'अहम्' इति व्यपदेशः । **स्वेतरैस्तु**=तदितरैस्तु **स्वस्वबुद्ध्या**=इतरतत्तत्पुरुषदृष्ट्या । अत्र स्वपदार्थः 'त्वम्' 'अय'मिति मितः' इत्यादिवाक्ये प्रधानकर्तारः इतरजनाः । तेषां बुद्ध्या तु **'त्वम्' 'अयम्' इति मितः**='त्वम्' 'अयम्' इति निर्देशार्हतयैव प्रमितो भवति । न तु 'अहम्' इति । एतादृशवैलक्षण्यसूचनायैव 'तु' शब्दः । अतः प्रत्यक्त्वं सर्वेषां स्वस्वदृष्ट्यैव । इतरदृष्ट्या तु 'त्वम्' 'अयम्' इति स एवाहमर्थः व्यपदिश्यते । तावता न अहमर्थस्य जडत्वप्रसङ्गः । 'अयम्' इति 'सः' 'असौ' इत्यादेरप्युपलक्षकम् । नानात्मवादेऽस्यापरिहार्यत्वं द्रष्टव्यम् ॥

ननु भोः! किं बहुना! परमात्मा हि सर्वज्ञः परात्मानमपि प्रत्यक्षतो जानीयादेव; परात्मविषयकं परमात्मज्ञानं 'अहम्' इत्याकारकं कथं भवेत्? 'त्वम्' इत्येव भवेत् । तथा चैकत्र प्रत्यक्त्वपराक्त्वयोर्मिश्रणमनिवार्यमेवेत्यत्राह—**भातमित्यादि** । **जडम्, अजडमपि परस्मै भातम्, नित्यं परागर्थ एव स्यात्** इत्यन्वयः । तथा च परस्मै भासमानत्वमन्यत्, परतोभासमानत्वमन्यत् । अयमंशः पूर्वमेव (जड.6) निरूपितः । एवञ्च पराक्त्वस्य जडत्वरूपत्वाभावात्, प्रत्यक्त्वपराक्त्वयोर्जीवे सत्त्वेऽपि न विरोधः=स्वापेक्षया प्रत्यक्त्वस्य, परदृष्ट्या पराक्त्वस्य मेलनेऽपि न विरोधः । पराक्त्वस्याजडत्वरूपं ग्रन्थारंभ एव दर्शितम् । ननु दृष्टिभेदेन धर्मा भिद्येरन् किम्? किं न श्रुतमायुष्मता 'परिव्राट्कामुकशुनामेकस्यां प्रमदातनौ । कुणपः

कामिनी भक्ष्यमिति तिस्रो विकल्पनाः ॥' इति । विकल्पा एते न प्रमाणभावमश्नुवत इति चेत्, एतत्तत्त्वं पूर्वमेव (जड.2) विचारितम् । विचारयिष्यामोऽग्रेऽपि (बु.33) ॥

अथवा—ननु घटादयो हि परस्मै भासन्ते, न तु स्वस्मै । घटादीनां भानं हि चेतनार्थमेव । अतश्च परस्मै भासमानत्वं जडत्वरूपमेव । ततश्च चेतने स्वापेक्षया प्रत्यक्त्वम्, इतरापेक्षया पराक्त्वं चेत्, जडत्वमप्यावश्यकम् । तथा चाहंपदार्थो जडाजडमिश्रणरूप एवेति, अहमर्थः न शुद्ध आत्मेति चेत्, तत्राह—**भातमित्यादि । जडम् अजडमपि नित्यं परस्मै भातं** चेत्, तत् **परागर्थ एव स्यात्** । 'नित्यं परस्मै भातम्' इत्यस्य परस्मा एव भातमित्यर्थः । घटादयो हि नित्यं परस्मा एव भासन्ते, न कदापि स्वस्मै । अतस्ते जडाः । आत्मा तु परदृष्ट्या परस्मै भासमानोऽपि, स्वदृष्ट्या स्वस्मा एव भासते । अतः स न जडः । तथा च परस्मा एव भासमानत्वं जडत्वम्, न तु परस्मै भासमानत्वमात्रम् । एवकाररहितं परस्मै भासमानत्वं तु पराक्त्वम्, न जडत्वम् । तथा चाजडमपि पराग्भवेत् । तथा चात्मादिगतं पराक्त्वं अन्यत्, घटादिगतं चान्यदिति । आद्यं परस्मै भासमानत्वम् । द्वितीयं तु परस्मा एव भासमानत्वम्, एतदेव परतो भासमानत्वरूपं जडत्वम् । तथाचाहमर्थे प्रत्यक्त्वपराक्त्वयोर्मेलनम्; न तु जडत्वाजडत्वयोरिति अहमर्थः न जडाजडमिश्रणरूपः ॥

परमार्थतस्तु—लोकदृष्ट्या स्वप्रकाशानामपि दीपानामध्यात्मशास्त्रे परस्मा एव भासमानत्वेन जडत्वमेवाङ्गीक्रियते । एतन्न्यायेन धर्मभूतज्ञानं व्यवहारदृशा स्वप्रकाशमपि यदि धर्मिण्यन्तर्भूतम्, एतेनैव न्यायेन नित्यविभूतिरपि यदि परमात्म्यन्येवान्तर्भवेत्, तत्कक्ष्यायां पराक्त्वस्य जडत्वरूपत्वेऽपि न कापि हानिरित्येव पर्यवस्यति । इतरत्सर्वं व्यवहारसौकर्याय ॥

धर्मभूतस्य ज्ञानस्यावार्या स्यात्स्वप्रकाशता । तथा नित्यविभूतेश्च जडता नैव युज्यते ॥
एतदर्थं हि क्लिश्यन्ति हन्ताचार्या दयामयाः । **गुरोश्शापस्तु शिष्यः स्यादि**ति सम्यगुदीरितम् ॥
एतन्मध्ये तथैकात्म्यवादिनोऽपि वृथैव हि । शब्दमात्रेण तृप्यन्तो मार्गं रुन्धन्ति देहिनाम् ॥

वस्तुतस्तु—जीवेशभेदस्य जीवानां परस्परं भेदस्य च समर्थयिष्यमाणत्वात्, अहंत्वत्वंत्वयोर्जडाजडरूपत्वं न संभवत्येव । अतश्च पराक्त्वं जडत्वपर्यायमन्यत्, अजडानुगतं चान्यदेव वक्तव्यमिति पराक्पदं नाना मन्तव्यम् । किं बहुना! सर्वेषामपि व्यवहाराणां शरीरविशिष्टविषयकत्वेऽपि प्रत्यक्त्वं तु आत्मन्येव पर्यवस्यति, न कुत्रापि जडे । प्रयोजकत्वमन्यत्, विषयत्वं चान्यदेव ॥

एतादृशीषु चर्चासु न कर्तव्यो मुधाग्रहः। करणे, जायते नूनं तत्त्वबाधो महान् बत! ॥
तपसापि दुरूहेषु विषयेष्वखिलेष्वपि । कथमेते तु मन्यन्ते वृथा चर्चां फलेग्रहिम्? ॥

अयिः भोः! किमिति पुनरप्युपक्रान्तविस्मरणम्? न वयमात्मनोऽहंप्रत्ययविषयत्वमेव नास्तीति वदामः। किन्तु लोके अहंप्रतीतावनहमोऽपि विषयत्वात्, सा प्रतीतिश्चेतनैकान्ता न भवतीत्येतन्मात्रं वदामः । अहमिति यं निर्दिशति जनः, तमेव त्वमित्यपि निर्दिशत्यन्यः कश्चित् । ततश्चैकत्र प्रत्यक्त्वपराक्त्वयोः

दर्शनात्, तयोर्धर्मयोरत्यन्तं विरोधात्, अहंपदार्थस्तत्र मिश्रित एव भाति। अतोऽन्तःकरणावच्छिन्नस्यैवात्मनो भानात्, विशुद्ध आत्मा नाहमर्थ इति चेत्, न विस्मरणमस्माकम्। प्रतीतिप्रयोजकत्वमन्यत्, प्रतीविषयत्वं चान्यदेवेत्यादिकं पूर्वमेवाभिहितम्। लोके जनः यं मनसि निधाय अहमिति व्यपदिशति, सोऽर्थः पुरतो वर्तमानस्य परस्य सर्वथातीन्द्रियः। एवं सति तमेवार्थं त्वमिति परः कथं निर्दिशेत्? किन्तु शरीरं वा चेतनाधिष्ठितं शरीरं वा त्वमिति निर्दिशति, न तु शुद्धं चेतनम् अतीन्द्रियत्वात्। अतस्तत्र प्रत्यगर्थोऽन्यः, परागर्थोऽप्यन्य एवेति युष्मदस्मत्प्रत्ययगोचरत्वमेकस्य नास्त्येवेति न साङ्कर्यम्॥

ननु 'अहं स्थूलः' इति यदा कश्चिद्वदति, तदान्यः 'त्वं न स्थूलः, त्वत्तोऽपि स्थूलास्सन्ति किल' इति यदि वदेत्, तदैकस्यैवार्थस्याहमर्थत्वं त्वमर्थत्वञ्चायात्येवेति कथं न साङ्कर्यमिति चेत्; अतीव स्थूल-दृग्भवान्। संसारिणामयं व्यवहारः, न ज्ञानिनाम्। अतः शब्दार्थप्रत्ययानां साङ्कर्यमिदम्। अतोऽस्य 'भोस्साधो! नैवंविधेषु विश्वसितुमर्हसि' (न्या.मं.7) इति जयन्तभट्टवचनमेव समीचीनमुत्तरम्॥

एतेन 'युष्मदस्मत्प्रत्ययगोचरयोः' इत्यादिना 'प्रत्यक्त्वपराक्त्वयोर्मिश्रणात् अहमर्थश्चिदचिद्ग्रन्थिरूपः न केवलचेतनः' इति वचनम्, लोकदृष्ट्याऽऽपातरमणीयम्, न क्षोदक्षममिति दर्शितम्। तथा हि श्रीभाष्यम्—'अहंप्रत्ययसिद्धोऽह्यहमर्थः, युष्मत्प्रत्ययसिद्धो युष्मदर्थः। तत्र 'अहं जानामि' इति सिद्धो ज्ञाता युष्मदर्थ इति वचनम् 'जननी मे वन्ध्या' इतिवद्बाधितार्थम् (1-1-1) इति। एवञ्चेदं जीवात्मानमङ्गीकृत्य परमात्मानं निराकृतवतां सांख्यसौगतादीनां दृष्ट्या, न तु वैदिकवेदान्तिदृष्ट्या। अत एवाहमर्थानात्मत्वादोऽपि सौगतादिदृष्ट्यैव, न तु वैदिकवेदान्तिदृष्ट्येति श्रीभाष्यकाराशयः॥

अयं भावः—आत्मा नाहमर्थः इति वदतस्तवाशयः कः? किं 'अहम्' इति प्रतीतौ आत्मा विषयतया न भासते इति, अथवात्मा प्रत्यगर्थो न भवतीति, उत अहंशब्दवाच्यो न भवतीति। नाद्यः, 'अहं प्रत्ययविषयत्वात्' (ब्र.सू.शं.अध्यास.) इति भवदाचार्यैरेवात्मनोऽहंप्रत्ययविषयत्वाङ्गीकारात्। न द्वितीयः, आत्मनः प्रत्यक्त्वस्य कदाप्यनपायात्। नापि तृतीयः, 'अहम्' इत्येव सर्वैः स्वात्मनो व्यपदेशेन, स्वात्मभिन्नस्याहंशब्दवाच्यत्वस्य कस्यापि केनाप्यनङ्गीकारात्। अहंत्वमेव प्रत्यक्त्वम्। तत्तु आत्मनः स्वरूपम्। तच्च न शब्दप्रयोगापेक्षम्। न च सुषुप्त्यादौ अहंशब्दप्रयोगाभावात्, आत्मनोऽ-हमर्थत्वं नास्तीति शङ्क्यम्; शब्दप्रयोगाभावमात्रेण वस्तुनोऽभावासिद्धेः। घटपदं विना घटोप-लब्धेर्दर्शनात्। अन्यश्च शब्दः, अन्यच्च ज्ञानम्, अन्यश्चार्थः। शब्दार्थप्रत्ययानां साङ्कर्यादेवैतादृश-वादानामुन्मेषः। वस्तुतस्तु त्रयमपीदं परस्परविलक्षणमेवेति तत्तदवसरे प्रदर्श्यते। ननु चामोक्षं सूक्ष्मशरीरसंबन्धस्यानपायात्, तद्विशिष्टस्यैवाहमर्थत्वात् शुद्ध आत्मा इदानीं कदापि नाहमर्थ इति चेत्, सूक्ष्मशरीरं हि सर्वथातीन्द्रियम्, अत एव शास्त्रैकगम्यम्। तस्य 'अहम्'प्रतीतिव्यवहारादिप्रयोजकत्वेऽपि वस्तुस्वरूपदृष्ट्या विषयत्वं कदापि नास्त्येव। एवञ्च प्रत्यक्त्वस्यैवाहंत्वात्, तस्य च कदाप्यनपायात् अहमर्थ एवात्मा॥

ननु किमित्येकदेशानुवादेन वञ्चयसि? 'न चायमेकान्तेनाविषयः, अहंप्रत्ययविषयत्वात्' इति ह्याचार्यवचनम्? तेनांशतोऽहमर्थस्य विषयत्वसिद्धिः। न तु कात्स्न्येनेति चेत्; अयि भोः! त्वमेवैकदेशमनुवदसि। 'युष्मत्प्रत्ययापेतस्य च प्रत्यगात्मनोऽविषयत्वं ब्रवीषि। उच्यते—न चायमेकान्तेनाविषयः अहंप्रत्ययविषयत्वात्' इति हि पूर्णं वचनम्। अनेन च प्रत्यगात्मनोऽविषयत्वमाशंक्याहंप्रत्ययविषयत्वमेव समर्थ्यत इत्यस्मदिष्टसिद्धिः। एकान्तेनाविषयत्वनिराकरणेनैकदेशविषयत्वमेव तत्प्रतीतेः सिद्ध्येत्, न तु कात्स्न्येन विषयत्वं सिद्ध्येदिति चेत्, घटादिप्रत्ययेष्वपीदं समानम्। घटं साक्षात्पश्यतो जायमाने 'अयं घटः' इति प्रत्ययेऽपि न हि घटः कात्स्न्येन विषयः; अनेकगुणविशिष्टस्य केनाप्येकेन प्रमाणेन कृत्स्नग्रहणं हि कदापि कस्यापि न संभवत्येव। तावता घटस्याप्यविषयत्वं किं त्वं ब्रवीषि। तर्हि घटः ब्रह्म च समानं संवृत्तं भवतो ब्रह्मन्! एतादृशचर्चया को लाभः? कस्य?

ननु भोः! उपक्रान्तं पुनर्विस्मृतमेवायुष्मता। अहंप्रत्यये आत्मनो यथा विषयत्वम्, तथानात्मनोऽपि विषयत्वं वाच्यम्, अन्यथा तस्य 'त्वम्' इति निर्देशः कथं घटेत? एवञ्चाहमर्थे प्रत्यक्त्ववत्पराक्त्वमप्यवर्जनीयमिति विशुद्ध आत्मा नाहंप्रत्ययविषयः। दृश्यते च 'अहं स्थूलः' 'अहं कृशः' इत्यादिव्यवहारे परागर्थस्य शरीरस्यापि अहंप्रत्ययविषयत्वम्। स्थूलदशायां यथानहमोऽप्यहंत्वम्, एवं 'अहं सुखी' इत्यादावपि सूक्ष्मशरीरम्, अहंकाराख्यमन्तःकरणं वा अहंप्रत्ययविषयो भवति, न तु शुद्ध इति चेत्; 'अहं स्थूलः' इत्यादौ शुद्धस्य भानं नास्त्येवेत्यसकृदुक्तम्। 'अहम्' इति प्रतीतेः अन्तःकरणावच्छिन्नचैतन्यप्रयोज्यत्वेऽपि सूक्ष्मस्यान्तःकरणस्य तद्विषयत्वं त्वसंभवि। परापेक्षया तु तादृशान्तःकरणदृष्ट्या त्वमादिपदप्रयोगोऽप्यसंभव्येव। अतः 'युष्मदस्मत्प्रत्ययगोचरयोः' इत्याद्याचार्यवचनं संसार्यात्मदृष्ट्या स्थूलशरीरात्मविषयक एव, न त्वात्मविषयकः। ज्ञानिनां तु त्रिविधोऽपि व्यवहारः पूर्वमेव प्रदर्शितः। किञ्च—यस्य प्रत्यगर्थस्यावेशाज्जडमप्यन्तःकरणं प्रत्यगिव भातीत्युच्यते 'अहम्' इति, तस्यात्मनोऽहमर्थत्वं नास्तीतिवचनम्, यस्य वह्नेरावेशादयसोऽपि दाहकत्वात् 'अयो दहति' इति व्यपदिश्यते, तस्य वह्नेर्दाहकत्वाभाववचनवदुपहास्यम्। अहंत्वस्यैव प्रत्यक्त्वरूपत्वात्, अहमर्थत्वमपि प्रत्यक्त्वरूपमेवेति, शब्दप्रयोगरहितायामवस्थायामपि आत्मनोऽहमर्थत्वम्=प्रत्यक्त्वं दुरपह्नवमित्यहमर्थ एवात्मा॥

किं बहुना! भूमविद्यायाम्—'तरति शोकमात्मवित्' (छां.7-1-3) इति सर्वशोकनाशकमात्मवेदनमुपदेष्टुं प्रवृत्तेन सनत्कुमारेण भूमपदवाच्यं परं ब्रह्मोपदिश्य, तस्य सर्वात्मत्वम्—'स एवाधस्तात्। .....स एवेदं सर्वम्' इत्यादिनोपदिश्य, तस्यैव प्रत्यगात्मत्वमपि 'अथातोऽहङ्कारादेश एवाहमेवाधस्तात्' ..... 'अहमेवेदं सर्वम्'(7-26-1) इत्यादिनोपदिश्य, प्रकृतात्मोपदेशपरंपरात्रैव विश्राम्यतीति बोधनाय 'अथात आत्मादेश एवात्मैवाधस्तात् .....आत्मैवेदं सर्वम्'(7-26-2) इति समापितम्। अतश्च संदंशपतितस्याहमर्थस्यैव प्रकृतभूमत्वम्, आत्मत्वं च स्पष्टमभिहितमिति आत्मनोऽहमर्थत्वमेव पारमार्थिकम्। **अहंपदार्थत्वमन्यत्, अहमर्थत्वं चान्यत्, अहंत्वं चान्यदि**त्येवान्तिमो निर्णयः। एतेनाहमर्थविनाशो न मोक्षः, किन्तु अहमर्थवैपुल्यमेवेत्येव परमः सिद्धान्तः॥ ७॥